

ЄВРЕЇ В РОКИ ВІЙНИ: ПЕРЕСЛІДУВАННЯ І ТРАГІЧНІ ДОЛІ

В роки угорської окупації страхливих репресій зазнало єврейське населення Закарпаття. З самого початку угорський уряд прийняв ряд антиєврейських законів. Зокрема 26 жовтня 1939 року міністр внутрішніх справ Угорщини повідомляв піджупанів про введення одного з них в дію. Згідно закону від 1939 року всіх євреїв треба було звільнити з роботи з остаточним розрахунком до 1 січня 1943 року. В першу чергу звільнялися з роботи сільські і районні нотаріи з числа єврейської національності. Закон проголошував, що євреї не можуть працювати на державній, муніципальній, сільській та інших службах.

Перша хвиля репресій проти єврейського населення відбулася в 1941 році в розпал війни фашистської Німеччини проти Радянського Союзу. Тоді у червні-серпні із Закарпаття вивезли близько 20 тисяч євреїв у розташування 18-ої німецької армії в район Кам'янець-Подільська, зокрема тих, хто не підтвердив угорського громадянства. За розпорядженням есесівців на березі Дністра було розстріляно близько 11 тисяч чоловік.¹

Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом стало виселення їх з краю, особливо тих, що народилися на території Західної України й Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Про це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв, засуджених за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в СРСР.

Переважаюча більшість таких євреїв потрапила на Закарпаття, яке входило до складу Чехословаччини ще на початку 20-х років. Коли в 1938 році міста Ужгород, Мукачево і Берегове перейшли до Угорщини згідно Віденського арбітражу, а в березні 1939 року і вся Карпатська Україна, то іноземні піддані, зокрема євреї, опинилися в складі Угорщини. Ось конкретні приклади їх видворення.

Єврей А.Х.Ізгур народився в Мінську в Білорусії. Його мати вийшла заміж за військовополоненого Йосифа Мілера родом з Мукачева, який привіз сюди дружину з сином. В 1938 році його, як іноземця, в Мукачеві спочатку општрафували на 20 пенге і

пояснили, що йому дозволено жити на території Угорщини лише тимчасово. 6 жовтня 1939 року його, як допривозника, за симуляцію військової служби арештували (він двічі на тяжкому пов'язанні був ходити на заняття з військової справи).

Після трьохтижневого утримання під вартою і оформлення відповідних документів А.Х.Ізгура 26 листопада 1939 року передали прикордонній угорській охороні, три солдати якої повели його до угорсько-радянського кордону. На їх питання він відповів, що переходити в СРСР не хоче, але нічого не може зробити, бо його виселять на цю територію.

На слідстві він розповідав: "Солдати пожаліли мене, а коли підійшли впритул до кордону, всі дуже часто зупинилися, прислуховувалися, твердили, що червоні прикордонники - дуже владобрияті народ, і що у них дуже важко перебритися через кордон. Тому вже на кордоні мені порадили піти трохи вправо, щоб не натрапити на охорону і не вернутися назад на угорську територію. Мене попередили, щоб я шнов спокійно і остерігався "червоних прикордонників".²

Раніше, коли він листувався з бабкою й татком, які жили в Саратові, він намагався через консульство СРСР в Чехословаччині одержати документи на виїзд в СРСР, але йому відмовляли, як й іншим, хто за кордоном жив більше 10-ти років, мова йде за втрату права повернутися додому як радянський громадянин.

Тепер його відправили в Радянський Союз і тут судили його особлива нарада при НКВС СРСР 26 червня 1940 року на 5 років таборів, хоч максимальний термін за нелегальний перехід кордону складав 3 роки тюремного ув'язнення. А.Х.Ізгура відправили у Воркуту, де сліди його зникли, бо в справі немає відомостей про його звільнення або смерть.

Микола Юрійович Середич народився в с.Нижня Яблонка Турківського району Львівської області. У 1921 році, як солдат української армії, він опинився в Ужгороді. До Польщі не бажав повертатися через переслідування. Жив в Ужгороді і після угорської окупації. Згадуємо його тут тому, що з ним у вересні 1940 року арештували і єврейські сім'ї, і 13 вересня разом з Янкелем Сосною, його дружиною і 5 дітьми та ще трьома євреями посадили в дрезину, вивезли до Ужжа Великоберезнянського району і повели до кордону, переправивши їх на той бік. Серед них була і ШПІКеллер,

меншанка Ужгорода, засуджена на 5 років і відправлена в Ужницький табір, де її сліди загубилися. Кримінальних справ на інших випелгяданих євреїв не виявлено.³

Не бажав переходити в СРСР і Абрам Зінгер, мешканець Ужгорода. Але його мати народилася в м.Турки Львівської області, тому і його видворили з Угорщини. Перший раз його викликали в поліцію 16 квітня 1941 року, де йому запропонували протягом 30 днів покинути країну. Без документів він не наважувався самостійно перейти кордон.

Другий раз його викликали 24 липня того ж року і запитали, чому в зазначений йому строк він не покинув Угорщину. А.Зінгер відповів, що без документів не міг цього зробити. Тому його через три дні самі польшейські переправлять. Спочатку затриманого відправили додому за своїми речами, а 26 липня до лікаря для визначення стану здоров'я. А уже 27 липня у супроводі поліцейського А.Зінгера направили з Ужгорода у Станіє Великоберезнянського району, звідти в багажному вагоні до Ужжа того ж району. Там його передали місцевому поліцейському, який провів його на кордон і показав, куди треба йти на радянську заставу. Це було в районі села Сянки.

Ще декілька прикладів видворення. Л.М.Розенберг народився в с.Бутельки Дрогобицької області. У 20-ті роки потрапив на Закарпаття, жив в Ужгороді. 13 липня 1940 року видворений в СРСР. Разом з ним угорська поліція відправила до кордону й поляків З.В.Анджієвського та Ч.Р.Скибинського, які після нападу фашистської Німеччини на Польщу в 1939 році опинилися в Угорщині і жили в м.Загонь, а також росіянина І.Ф.Селіванова, який потрапив в Угорщину як військовополонений. Всі були засуджені на 3 роки і відправлені в Ухто-Іжемський табір. З.В.Анджієвський там помер 6 травня 1943 року, сліди інших трьох зникли.

Були також видворені з Угорщини 22 січня 1940 року в районі села Ужж мешканці Ужгорода євреї Л.Н.Лембенський і росіянин М.Ф.Журавський, які народилися в Київській і Житомирській областях. Останній 4 серпня 1940 року помер в тюремній лікарні, а Л.Н.Лембенський був засуджений на 5 років і помер в Івдельтаборі на Уралі 18 травня 1942 року.⁶

Із довідки для керівництва НКВС СРСР під грифом "цілком таємно" від 10 квітня 1941 року сержанта держбезпеки Єсипенка, який працював слідчим у Станіславському УНКВД, дізнаємося,

що на території Угорщини існувала "державна угорсько-єврейська спілка -ОМЖЕ (Організація модьор-жидов єврейський) до якої входило бюро допомоги євреям "Партфого Іродо". Останнє через свого представника Андрия Кірша займалося переправкою євреїв з Угорщини в інші країни, зокрема в Радянський Союз.

В довідці сказано, що згаданий представник вербує із числа осіб, які переправляє через кордон, агентуру для шпигунської діяльності проти СРСР, від якої бере підписку про виконання поставлених ним завдань. Але встановлено, що від багатьох переправлених ним осіб він підписки не відбирав, а орієнтував після трудовлаштування писати йому листи з адресами їх проживання. Тут також сказано, що вже викрито ряд "шпигунів", завербованих А.Кіршем, про що й повідомляється вищому керівництву.⁷

Можна здогадуватися, що ця довідка була написана на підставі кримінальної справи, до якої увійшло 13 представників єврейської національності, що були переправлені нелегально в СРСР саме вищезгаданим єврейським товариством. І слідчим тут був вищезгаданий Єсипенко. З 13 євреїв 10 були мешканцями міста Нодьярода в Трансильванії, яка в 1940 році була окупована Угорщиною. Серед них К.Б.Фішер, М.І.Шамуель, М.Л.Левкович, В.Б.Форкош, С.К.Вайс, М.Д.Клай, Т.Ф.Фішер, А.Ю.Ріфельд, О.В.Бек. Всі перейшли кордон 13 січня 1941.

Деякі подробиці організованої переправи єврейців в СРСР випливають з протоколів допитів арештованих, зокрема Кароля Бернатовича Фішера. Зі слів слідчого видно, що ця група опинилася в СРСР "із завданням шпигунського характеру", але конкретних матеріалів для підтвердження цього тут не наведено. К.Б.Фішер на допиті 3 лютого 1941 року сказав: "Я разом з іншими, одночасно затриманими зі мною, не самі перейшли, а нас перекинули угорські прикордонники за клопотанням єврейського товариства "Партфого Іродо". Він розповів про те, як група готувалася до цього.

Спочатку в с.Ясіня на Рахівщині зібралося на початку грудня 1940 року з Нодьярода 10 чоловік, в основному єврейської національності. Знайшли в селі якогось Антона Ворошилова (так написано у протоколі), який дав згоду посприяти групі перейти кордон. Мешканець Ясіня знайшов провідника (прізвище не вказано), який за 100 пенге погодився переправити всіх нелегально в СРСР. В бік кордону група вирушила із Ясіня 13

грудня 1940 року. Пішли у напрямі гори Петрос, заочували в долині. Але великий сніг у горах і сильна завірюха не дали змоги продовжити шлях до кордону. Група змушена була повернутися назад до Ясіня.

І тут почали шукати інший вихід. Радич одного з групи сказав, що в Будапешті існує єврейське товариство, яке займається переправленням євреїв в СРСР. З цього приводу треба звертатися там до професора Вайса. Так, група, в тому числі і К.Б.Фішер, опинилася в Будапешті у єврейському товаристві "Партфого Іродо", докладно описано, як і що тут робили, як організували їм документи. А 11 січня 1941 року з Будапешта група прибула до Ясіня. Супроводжував її А.Кірш.

Із Ясіня група у складі 6 чоловік (К.Фішер, М.Левкович, І.Штаймен, В.Форкош, М.Шамуель і Б.Шамуель) у супроводі двох поліцейських і А.Кірша рушила на прикордонну заставу, де перебувала приблизно 2 години. Звідти двоє солдатів і повели до угорсько-радянського кордону. При цьому зробив невелике коло. В лісі зачекали, поки угорські солдати повернуться назад. Вони перейшли кордон й були затримані уже радянськими прикордонниками.

На питання слідчого, яке звання одержав К.Б.Фішер, той відповів, що жодних завдань не одержував. Але в Ясінях А.Кірш його попередив, щоб на території СРСР працював від слідства те, що його переправив угорська поліція за клопотанням єврейського товариства "Партфого Іродо". Бо якщо переправлені розповідять усе, то їх повернуть знову в Угорщину, де поліцейські відправлять їх в угорські табори, або навіть стратять.

7 червня 1941 року всі 13 арештованих особливою нарадою при НКВС СРСР по статті 80 кримінального кодексу УРСР були засуджені на 5 років і відправлені у Північно-Східний тибір. Від холоду, голоду й мук померли М.Л.Левкович (18 липня 1942), В.Б.Форкош (4 січня 1942), М.Д.Клайн (23 серпня 1942), О.В.Бек (30 червня 1942), О.Й.Тоут (13 квітня 1942). Дати звільнення або смерті всіх інших не встановлені. Всі реабілітовані в липні 1993 року.⁸

Інші втікачі з числа єврейського населення Закарпаття нелегально переходили кордон за власною ініціативою, не маючи жодних зв'язків з будь-якими єврейськими товариствами. Так, особливою нарадою при НКВС СРСР 11 грудня 1941 року були засуджені на 5 років Г.Х.Вольович, М.Г.Жаймович з с.Іза,

М.А.Анчелович з Кошишова, І.М.Тайхман з Олександрівки Хустського району, В.Я.Кац та М.Д.Дуб з Хуста, за те, що 14 жовтня 1940 року нелегально перейшли кордон з Угорщини в СРСР.

В постанові президії обласного суду 15 вересня 1958 року з приводу реабілітації згаданих громадян сказано: "Особлива нарада при НКВС СРСР, розглядаючи справу засуджених, грубо порушила санкції статті 80 кримінального кодексу УРСР тим, що ув'язнила їх строком на 5 років, в той час, коли санкцією згаданої статті передбачено максимальну міру покарання до 3-х років ув'язнення в таборі"¹⁰

Тому Закарпатський суд змінив постанову особливої наради від 11 грудня 1941 року і знизив Вольовичу, Хаймовичу, Кацу, Дубу, Тайхману і Анчеловичу міру покарання до 2-х років ув'язнення в таборі кожного без поразки в правах. На жаль, тоді обласний суд зняв з них лише судимість, але не реабілітував. Реабілітація відбулася лише 10 вересня 1968 року, коли Львівський обласний суд прийняв з цього приводу свою постанову.

Про цю групу варто сказати також більше, оскільки з'явилися нові протоколи допитів з 1968 року, в яких уточнено багато фактів, яких не було в час нелегального переходу кордону в СРСР. На допиті 3 квітня 1968 року Г.Х.Вольович розповів, що народився в селі Іза Хустського району. Після смерті батька в пошуках роботи з 1929 до 1939 року працював у місті Простеев в Чехії. Після розпаду Чехословаччини й окупації Чехії фашистською Німеччиною євреїв почали переслідувати, заборонили брати на роботу. Тому він повернувся додому.

Але і в Угорщині йому загрожував виклик до робочого табору, тому він з родичем М.Г.Хаймовичем, який втік з такого табору, вирішили перейти в СРСР. Автобусом направилися в Колочаку Міжгірського району, де зустріли ще чотирьох євреїв з такими ж намірами. Знайшовши собі провідника, вони перетнули угорсько-радянський кордон.¹¹

Г.Х.Вольович свіднив у заяві до Верховної Ради СРСР, що їх група з 6 чоловік втекла з угорського табору, в якому тримали євреїв, на територію Західної України, сподіваючись на одержання політичного притулку. Вона зобов'язалася чесно працювати, а якщо треба буде, то й воювати проти угорського

фашизму. Але їх на території СРСР теж ув'язнили, вивезли на Далекий Схід у Магаданську область без суду.

Нже будучи тут в таборі, їм оголосили, що засуджені особливою нарадою на 5 років виправно-трудових таборів. Вони прищонали чотири роки у найважчих умовах. В 1945 році їх звільнили з табору і примусили підписати документ, що вони чиршилися за Дальстройпроект (Коліма-Чукотка). Г.Х.Вольович писав, що там він працював аж до 1957 року, М.Дуб помер у таборі, І.М.Тайхман - в повоєнний час, М.Г.Хаймович виїхав у США, про долю М.А.Анчеловича не знав.

Столяр А.Ш.Кац з села Черноголово Великоберезнянського району перейшов кордон 4 листопада 1939 року. Мету втечі в СРСР пояснив так, що ще раніше прагнув це здійснити. Але перша спроба закінчилася невдало. Він і ще троє його товаришів, з якими намагався перейти кордон, були арештовані угорською поліцією. Йому випадково вдалося уникнути цього, бо був на роботі в с.Дубриничі Перечинського району. Додому не пішов, а у с.Вільшники, де з єврейським хлопцем Яковом Раутом здійснив свій задум. Він боявся потрапити в угорську тюрму, крім цього, його мали призвати в угорську армію, у якій не бажав служити.

Як видно з протоколу допиту від 23 січня 1940 року, він був членом сіоністської організації. На питання слідчого Трубера викласти свої партійні погляди, А.Ш.Кац відповів, що, терплячи хлопців, мріяв поїхати в Палестину, щоб створити там самостійну єврейську державу і тим самим здобути національну незалежність. Це і було основною програмою сіоністської організації. Але він змінив свої погляди, бо у Палестину угорський уряд не відпускав. Крім цього вирішив назавжди розірвати зв'язки з цією організацією, яка не дає, лише займається націоналістичною пропагандою. І, по-третє, вирішив нелегально втекти в СРСР, де "робітники добре живуть" і він буде мати всі умови для існування.¹²

Та не так сталося, як гадалося. 20 квітня 1940 року А.Ш.Кац особливою нарадою при НКВС СРСР був засуджений на 5 років і відправлений у північно-залізничний табір, де його сліди зникли. Дати звільнення або смерті не встановлені.

10 вересня 1940 року в СРСР подалася ще одна група євреїв з Великого Березного. Серед втікачів були А.Д.Гросман, Д.Рознер, Е.С.Вальдман, С.Е.Давидович, М.А.Абрамович та

українець А.А.Ганчин. Ініціатором був А.Д.Гросман, уроженець Великого Березного, який проживав в Ужгороді. На традиційно запитання слідчого, чому втікав в СРСР, остинній буквально відповів: "Кордон я перейшов з метою уникнути призову в робочий табір, куди забирають тепер всіх євреїв з 1900 до 1917 р.н. Крім того, всіх раніше взятих євреїв в армію також переводять в робітничі табори, де умови праці, за словами тих, хто в тих таборах був, дуже важкі, харчування погане, за кожну незначну провину карують. Між євреями ходять розмови про те, що всі робочі табори мають намір відправити в Німеччину."¹³

Як і в багатьох інших втікачів, у групи були свої провідники. Один їх провів до села Люта, другий, Маркенич, довів до кордону і сам перейшов з ними. Встановлено, що М.Ю.Маркович з с.Люта, провідник групи, теж був засуджений на 5 років, помер в таборі М.Томська, але дати встановити не вдалося. Всі були засуджені 7 червня 1941 року на 5 років виправно-трудових таборів, крім українця А.А.Ганчина, який одержав 3 роки. Всі направлені у Північно-східний табір і їх доля залишилася невідомою. В кримінальній справі нема документів ні про звільнення, ні про смерть. Реабілітовані в 1992 році.

Із Великого Березного втекла в СРСР ще одна група євреїв. Серед них Й.А.Грінбергер, В.Д.Бек, А.Й.Еснер, М.І.Гарт, Д.А.Гаш. Вони перейшли 12 вересня 1940 року і чомусь потрапили в тюрьму Новочеркаська Ростовської області. Засуджені 3 жовтня 1941 року на 3 роки ВТТ. Всі направлені в Омський табір, крім М.І.Гарта, якого звільнили у 1946 році. Про інших відомості відсутні. Реабілітовані у 1991 році.¹⁴

27 вересня 1940 року на 3 роки таборів була засуджена група євреїв з с.Верхнього Студеного Міжгірського району і направлена в Сибірський та Каргопольський табори. Серед них С.Г.Беркович, Ф.Г.Беркович, П.А.Герман. Остинній в таборі Каргополь 8 квітня 1943 року помер, сліди сестер Беркович загубилися.¹⁵

А.А.Шпіцер з с.Іза Хустського району та Б.М.Перлман, який проживав в селі Волосівка Великоберезнянського району, зібрався нелегально в СРСР 24 липня 1940 року. Подробиці з свого життя на допиті 2 серпня 1940 року розповів вчитель А.А.Шпіцер. Його перехід був не першим. Група єврейських хлопців з шести чоловік (Пікасович, Вольф, Фельдман, Фрідман, Бігман і він) у пошуках роботи перетнули кордон ще 19 жовтня

1939 року. Але тоді їх радянські прикордонники повернули назад. Діма А.Шпіцер весь час побоювався, що за це його арештує угорська поліція. І щоб уникнути цього, вирішив вдруге податися в Радянський Союз, попередньо домовившись з Б.Перлманом. Він знав, що із СРСР вже не повертають втікачів.

У селі Волосівка вони знайшли провідника Федора Сікуринця, який запросив від чотирьох єврейських хлопців 40 пенгів. Але Б.Мошкович і Х.Гірш, сестра якого відмовляла останнього переходити в СРСР, не пішли, а з провідником вирушили в дорогу лише А.А.Шпіцер, і Б.М.Перлман за 25 пенгів. Тут подана деяка інформація про провідника Ф.Сікуринця, який вже перевів лише з с.Ставного 18 чоловік.

Маршрут їх пролягав із Волосівки лісом до с.Гусний, а звідти теж лісом до самого кордону. А.А.Шпіцер в Онегатяборі помер 20 травня 1942 року, дати звільнення або смерті Б.М.Перлмана залишилися невідомими.

З села Репинне Міжгірського району вирушили в дорогу до кордону Г.А.Лебович, І.І.Фрідман, Ш.Г.Хаймович, і Г.Е.Фрайліх. Перетнули його 4 липня 1940 року. Всі засуджені на 3 роки таборів і що дивно, звільнені 12 серпня 1943 року з Ухто-Іжемського табору і направлені на роботу в м.Джамбул Казахстану.

Д.Ю.Рідерман, який народився в с.Смерекова Великоберезнянського району, перейшов кордон 10 вересня 1940 року, засуджений 5 червня 1941 року і направлений в Норильськ. З ним перейшов Р.Г.Ауслендер з с.Вільшанки Перечинського району, якого теж засудили на 3 роки 18 квітня 1942 року і вислали в Усольський табір. Дати звільнення або смерті не виявлено.

8 квітня 1970 року у скарзі прокурору Львівської області Д.Ю.Рідерман писав, що був затриманий в районі с.Либохори, сидів в ув'язненні у Сколе, потім у Стрию, звідки відправлений в Норильськ. Уже будучи тут в таборі, через деякий час адміністрація йому повідомила, що засуджений на 3 роки. Але він пише: "Якогось суду по моїй справі не було і мені до цього часу не відомо, за що я був засуджений і яким судом, а тому злочинного вироку мені також не відомий, як і мотиви пред'явленого мені обвинувачення." У Норильську він попрацював 7 років і його звільнили лише у 1947 році, незважаючи на те, що на нього поширювався Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19

листопада 1942 року про звільнення закарпатців з таборів ГУЛАГу.¹⁹

28 вересня 1940 року з Ясіня на Рахівщині в СРСР перейшли в район с.Яблонця А.М.Нойман, П.Міллер та Ю.І.Мермеляштейн. Засуджені особливою нарадою 29 березня 1941 року на 3 роки і відправлені в Північно-печорський табір. На кінець 1942 року їх амністували, але не відправили в Бузулук, де формувалася чехословацька військова частина, бо звільнені були усі троє лише в 1946 році. В цьому ж році був звільнений і А.М.Мермеляштейн родом з Павлова Свалявського району.

Ю.І.Мермеляштейн повернувся додому й жив у Великому Бичкові. 25 січня 1965 року написав листа - прохання для реабілітації Івано-Франківському обласному прокурору, в якому зокрема було сказано: "Національний терор, постійні переслідування і загрози винищення з боку угорських властей, насильна мобілізація в робочі табори остаточно позбавили мене від будь-яких коливань і сумнівів відносно необхідності уходу із дому заради збереження життя. З цією метою я вирішив негайно перейти радянський кордон біля Ясіня бо як нам повідомляли по радіо і в газетах, там робітнику завжди легко знайти роботу, а євреям захист від фашистів..."

Однак мене негайно затримали прикордонники з боку Радянського Союзу і після короткого допиту направили у Надвірну. Пробувши там два тижні, нас відправили в тюрму м.Станіслава". Після п'яти місяців слідства його відправили в Старобельськ, де оголосили, що засуджений на 3 роки і відправлений в Печорський табір Комі АРСР. В 1943 році йому сказали, що його покарання продовжено до закінчення війни (на це нема жодних документів), але після її закінчення йому знову повідомили, що залишається до особливого розпорядження, яке настало лише в 1946 році.²⁰

30 травня 1941 року кордон перетнули 35 солдатів угорської армії із другої роти 4-го батальйону, євреї за національністю. З них уродженців Закарпаття було 12, центральної Угорщини - 14, Марамороського округу - (тепер Румунія) - 7, Словаччини - 2. Серед них закарпатські євреї: М.А.Беркович, (Мукачєво), П.Й.Клайн (Галатин), Ш.М.Фрідман (Новобірово), М.М.Гутман (Мукачєво), О.А.Глюк (Солотвино Ужгородського району), М.С.Кац (Мукачєво), В.Л.Краус (Буштино), А.Ш.Шварц (Мукачєво), С.Ш.Іцкович (Крива Тячівського р-ну).

А.Ш.Давидович (Середніе Водне), Е.А.Шимонович (Березове), П.І.Клайн (Худильово). Всі були засуджені на 3 роки таборів 19 травня 1942 року в м.Іваново (Російська Федератія).

Солдати угорської трудових таборів теж втікали в Радянський Союз. Зокрема 26 травня 1941 року кордон перетнули євреї В.О.Гардош, Д.І.Льойвінгер, Е.Й.Лайтман, які були засуджені 5 вересня 1942 року і відправлені в Ухто-Іжемський табір. У кримінальній справі збереглися 2 списки єврейських в'язнів для розгляду на засіданні особливої наради. У першому списку від 30 червня 1942 року нараховувалося 38 обвинувачуваних, у другому від 8 липня 1942 року - 37. Усіх трьох винуватих втікачів дати звільнення або смерті не встановлено.²¹

Як видно, представники єврейської національності, які служили в угорській армії, або перебували в робочих таборах, переходили в СРСР перед початком нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз у травні і червні 1941 року. Тому не випадково їх не встигали судити тоді, коли вони перебували в тюрмах Стрия, Станіслава і Самбора та інших міст. З початком війни таких втікачів евакуювали в Іванівську область Російської Федерації. Тут їх судили особливими нарадами.

Правда, судити встигали не всіх. Як пише в поясненні колишній старший слідчий контррозвідального відділу Іванівського управління НКВС Леонов, сюди було завезено декілька сотень арештованих із Станіславської тюрми. Це в основному були втікачі з Угорщини. Тут вони перебували у крайній виснаженому стані і розміщались в лікарні при тюрмі № 1 м.Іваново і Шуйській тюрмній лікарні. У зв'язку з тим слідчі проводили тут допити арештованих. Була велика смертність серед них. Наприклад, були тяжкі, коли арештовані вмирали щоденно, і таких нараховувалися десятки. Тому частина з них залишилася незасудженими. Не зайвим буде назвати конкретні прізвища із різних справ: Ш.М.Фрідман, М.М.Різель, Е.А.Шимонович, Ю.М.Шлей, А.М.Давидович та інші.²²

Були серед євреїв й такі, яких після нелегального переходу кордону судили за шпигунство не по статті 80, а по статті 54-6 кримінального кодексу УРСР. Такими виявилися мешканці Ужгорода євреї Г.Е.Едельштейн, Ю.Г.Райс і угорець О.М.Линчак, які перейшли в СРСР 19 травня 1941 року. Особлива нарада засудила

Іх 23 грудня 1942 року на 15 років таборів за шпигунство. Правда, жодних конкретних матеріалів діяльності у справі не наведено, крім їх власного зізнання. Усі троє померли в Ідзельтаборі. Закарпатський обласний суд 31 липня 1992 року перекваліфікував статтю 54-б на статтю 80 кримінального кодексу УРСР і реабілітував їх.²¹

Весною 1944 року на Закарпатті розпочався справжній геноцид проти єврейського населення. Одні з головних винуватців їх депортації були державні секретарі міністерства внутрішніх справ Угорщини Ласло Ендре і Ласло Баки, які розробили інструкцію про відправлення єврейського населення в гетто і табори. Спочатку вийшов наказ про те, щоб євреї нашивали на лацкан жовту зірку, потім - про обмеження їх пересування, далі під державний контроль бралися майно євреїв, а потім почалося їх виселення в гетто.

Газета "Карпати гродо" 20 квітня 1944 року писала: "Кожний єврей або особа, яку можна вважати таким, разом з членами сім'ї повинен знаходитися вдома". В Ужгороді гетто було розташовано на цегельно-черепичному заводі під відкритим небом, звідки всіх відправляли в німецькі концтабори.

За 10-15 днів до виселення в нотарські уряди всіх сіл і міст поступали розпорядження складати списки єврейського населення. Потім проводилися інструкції, як описувати майно, який порядок виселення, розподілялися обов'язки між працівниками. Для конфіскації майна створювалася спеціальна комісія із старости села або його заступника, одного-двох членів сільської управи та нотарського персоналу.

Конкретно виселенням єврейського населення займалися жандарми. Худобу й птицю звозили в одне місце і потім все це передавали угорським військовим частинам. Інше майно розподілялося. Така робота проводилася протягом декількох днів в залежності від кількості єврейського населення. І так було по всьому Закарпаттю в квітні 1944 року. Угорська влада тоді виселила із Закарпаття все єврейське населення. Організувала 12 гетто, а потім вивезла всіх в концтаборі Німеччини.

Як жилося в гетто і концтаборі, розповів Герман Зоммер, колишній в'язень концтабору Освенцім, мешканець Ужгорода. Тоді, на початку квітня 1944 року жителі міста готувалися до Пасхи. "Раптом вранці, - говорить Г.Зоммер, - якогось дня ми прокинулися на грокіт у двері, увійшли два угорські жандарми із

єврейськими в руках. Прочитали прізвище батька, матері, перелічили дітей і наказали за 10 хвилин усім зібратися. Взяти з собою дозволили одну валізу з найнеобхіднішими речами. З'явся димочий елемент і плач. Нас випхали з квартири і погнали в колоду, яка формувалася з євреїв, що проживали на нашій вулиці. Уся наша колода рухалася до цегельного заводу по вулиці Минайській. Тут нас розмістили у тунельних печках, у яких випалювалася цегла. У кожну секцію печі вставляли по 4-5 сімей".

Звідся всіх вивезли в концтабір Освенцім, на воротах якого було написано: "Робота робить вас вільними". Потім всіх загнали в бараки, наказали роздягтися догола, а потім перегнали в шийний барак, де одержували олія - пилку, дерев'яні черевачки, кожному на руках витатуювали номери. Були відділені жінки від чоловіків і останні направлені працювати на каменоломні, де перетягували величезне каміння на відстань до 150 метрів. Від непосильної праці, поганого харчування багато людей вмирало.

Гелла Клайн з Мукачєва перебувала в концтаборі Біркенау. Вона згадувала: "Я вже собі не можу дозволити усіх радощів життя. Людина, яка втратила в тім пеклі восьмеро найближчих, найдорожчих, приречена на довгий жал. Мені навіть не було дано поховати їх і поклонитися їх праху, бо його розвіяли з попілом і димом." Єдине, що їй пощастило, це вивести з фашистського концтабору свої перші і останні в житті невільничі поезії.²²

Згідно обліку обласної надзвичайної комісії, який проводився після визволення Закарпаття в 1944-1945 роках, було названо таку цифру єврейського населення в краї - 112.500 чоловік. В концтаборах Освенцім, Дахау, Біркенау, Бухенвальд та багатьох інших було знищено 104177 чоловік. Правда, зустрічаються й інші цифри, трохи менші, ніж тут вказані. Так, в матеріалі "В обласній надзвичайній комісії", надрукованому в обласній газеті, було сказано, що в 1944 році в гетто загинано 94736 євреїв, з яких знищено 85.507 чоловік. Важко сказати, які з цих цифр найбільш точні, бо додаткових матеріалів і списків євреїв поки що не виявлено.

1. Népszabadság. - 1959. - november 8.
2. ДА30, ф.2558, оп.І, од.зб.3811, арк.19-20
3. Там само, од.зб.1478, арк.15-37
4. Там само, од.зб.3674, арк.18

5. Там само, од.зб.4164, арк.26
6. Там само, од.зб.4216, арк.3
7. Офісовський Роман. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках. - Ужгород, 1993. - С.67-68.
8. ДАЗО, ф.2558, оп.1, од.зб.5994, арк.34
9. Там само, арк.35-37
10. Там само, од.зб.6348, арк.135
11. Там само, арк.147-148
12. Там само, од.зб.4406, арк.14-15
13. Там само, од.зб.4100, арк.98
14. Там само, од.зб.4118, арк.132-134
15. Там само, од.зб.4197, арк.87
16. Там само, од.зб.4177, арк.16-17
17. Там само, од.зб.1507, арк.6-7
18. Там само, од.зб.1413, арк.35
19. Там само, од.зб.1633, арк.17
20. Там само, од.зб.805, арк.25
21. Там само, од.зб.1430, арк.48
22. Там само, од.зб.1801, арк.454-456
23. Там само, од.зб.1458, арк.36
24. Новини Закарпаття. - 1994.-19 квітня
25. Там само.
26. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Т.6.- Ужгород: Карпати, 1965. - С.386.
27. Закарпатська правда, 1946 - 7 травня